

ЕМИГРАНТСКИЯТ ТЕКСТ НА МИЛОШ ЦЪРНЯНСКИ

Ина Христова

При една среща в Лондон в края на 50-те години Иво Андрич отправя към Милош Църнянски следната реплика: „Та, Вие, Църнянски, не сте емигрант! Какъв емигрант сте Вие, когато Вашите книги се печатат в Югославия? Много читатели дори не знаят, че Църнянски живее в Лондон, в емиграция. След като Вашето дело е там, и Вие сте там.“ (1) Тази реплика на Андрич визира същностния проблем, който възниква при изучаването на творчеството на Милош Църнянски - легитимна ли е представата за емигрантската литература, отнесена към неговото творчество?

Емигрантската човешка съдба на Милош Църнянски е различна от съдбата на неговото творчество, създавано в емиграция. Църнянски преживява 25 изгнанически години в Лондон – от 1941 до 1965 г., когато със съдействието на тогавашния югославски посланик Орджан Прица успява да се завърне в родината си. Изгнанието на Църнянски изглежда неволно: началото на Втората световна война го застига в югославското посолство в Рим, където работи като аташе по печата. След кратко пребиваване в Лисабон Църнянски е поканен да сътрудничи на югославското емигрантско правителство в Лондон. Дипломатическата му кариера завършва на 1 май 1945 г. От този момент започва и неговата същинска емиграция.

В Лондон Милош Църнянски преживява години на страх и неизвестност, на отчаяние, меланхолия и самота. Постоянно тъгува по родината, но отбягва югославската емигрантска колония, която с постоянните раздори, ежби и противоречия горчиво му напомня онова, от което е избягал-балканския менталитет, балканската мнителност и нетолерантност. На 3 юни 1951 г. заедно със Слободан Йованович, университетски професор, бивш председател на Сръбската кралска академия и бивш премиер, Църнянски учредява Сдружение на сръбските писатели в емиграция. Но само след две години, през 1953 г., го напуска. Избягва да публикува в югославските емигрантски издания и все по-често е обвиняван в лоялност към режима на Й. Б. Тито.

В родината си писателят Църнянски е обграден с мълчание. В периода 1945-1954 г. за него не се пише и не се говори, а в двете антологии на югославската лирика, издадени в този период, не е включена нито една от неговите лирически творби. Но през 1954 г., когато Църнянски издава в Париж подбор от ранната си лирика, мълчанието е нарушено. Гласът, който връща Църнянски в сръбското културно пространство, е гласът на Марко Ристич. Връща го, за да го погребее. Есето, което публикува Ристич, е озаглавено „Трима мъртви писатели“. Този реквием е посветен на Пол Елюар, Растко Петрович и Милош Църнянски (от тримата само Петрович не е между живите). Останал в историята на сръбския аван-

(1) Poporic, Radovan. Zivot Milosa Crnjanskog. B., 1986, c. 182.

гард като инициатор на сюрреализма, с това свое есе Марко Ристич спечелва славата и на създател на най-талантливо написания репресивен текст в сръбската култура. Марко Ристич припомня антипролетарските и антикомунистическите идеи на Милош Църнянски, манифестирани в неговия вестник „Идеи“ през 1934-1935 г. и отново го заклеймява като роялист с профашистка според левията ориентация. За това свое есе Марко Ристич получава наградата на Съюза на югославските писатели за 1955 г., а Църнянски изглежда изтръгнат и окончателно изхвърлен от националното публично пространство. Но само година по-късно културният либерализъм на югославския политически режим връща Църнянски в националната литература: издателство „Минерва“ предлага на писателя второ издание на романите му „Преселения“ и „Дневник на Чарноевич“. От този момент Църнянски започва редовно да изпраща и публикува творбите си в белградските литературни списания и издателства. През 1959 г. му предлагат екранизация на романа „Преселения“, а през 1962 г. авторитетното белградско литературно списание „Delo“ организира дискусия, посветена на „Преселения. Книга втора“. През целия период на изгнанието на Църнянски творбите му се издават и преиздават в Белград, а творчеството му е познато на сръбската литературна публика и признато от официалната литературна критика. Контактът с Църнянски е търсен и осъществяван и чрез интервюта, разговори и радиопредавания; макар и полемично, духовното присъствие на Църнянски в сръбското културно пространство през 50-те и 60-те години е безспорен факт. Нещо повече – именно през тези години Църнянски е „канонизиран“ за един от тримата големи югославски писатели: Иво Андрич, Мирослав Кърлежа и Милош Църнянски.

Очевидно е, че социалното и културното битие на творчеството на Църнянски, създадено в емиграция, не се вписва в представата за славянската емигрантска литература, създадена от полските, чешките и руските ѝ представители като литература, въвн-поставена от официалния национален културен контекст, литература непозната, следователно чужда за националния реципиент, твърде често белязана от знака на енигмата и табуто. Литературата, която Църнянски твори в емиграция, отказва да бъде емигрантска като начин на съществуване. Тя обаче *Е* емигрантска като тип мисловност, като светоусещане и като изказ. Въпреки че още през 50-те години му предлагат да се завърне в родината си(2), Църнянски остава да живее в емиграция, а текстовете му продължават да изписват изгнание, носталгия и преселения. Изборът, осъществен от писателя, е избор на изгнаническият начин на съществуване и на изгнаническият начин на писане. Именно този избор приобщава творчеството на Църнянски към славянската емигрантска литература.

Феноменът на емигрантството предопределя живота и творчеството на Милош Църнянски. За него емигрантството е едновременно избор и съдба, духовен стремеж и духовна травма; поетико-философска концепция, която превръща изгнанието на емигранта в метафора на човешката екзистенция и в символ на историческата съдба на една нация. Изгнаническият емигрантски комплекс е и сепаратичното ядро, което обединява отделните творби на Църнянски в единна цялост. Изключително високата степен на свързаност между конкретните текстове провокира възприемането и прочита на творчеството на Църнянски като опус. Начинът, по който присъства изгнаническият комплекс, надхвърля равнището на

(2) Вж. *Bunac, Vladimir. Dnevnik o Crnjanskom. B., 1982.*

темата. Изгнаническият комплекс формира в творчеството на Църнянски единен и устойчив текст, който има своите референциални текстове, своя специфична време-пространствена структура и свой специфичен „изгнанически“ изказ.

Праобразът на емигрантския текст на Милош Църнянски е митът за Одисей, въведен чрез пряка алюзия още в първия лирически сборник, издаден през 1920 г. – сборника „Лириката на Итака“. Непосредствено след издаването на тази книга Църнянски създава поемата „Суматра“ и есето „Обяснение към Суматра“, в което описва своето поетическо „верую“. Първата творба, която Църнянски публикува като емигрант, 30 години по-късно, е „Итака и коментари“ – сборник, в който всяка от творбите от „Лириката на Итака“ е продължена с авторски коментар и с фрагменти от документално-лирически тип. Това второ, „емигрантско“ издание на „Лириката на Итака“ е изключително важен момент в процеса на структурирането на единното смислово битие на опуса на Църнянски. С появата на „Итака и коментари“ в творчеството на Църнянски се оформят две паралелни текстуални единства („Суматра“ и „Обяснение към Суматра“ и „Лириката на Итака“ и „Итака и коментари“), които са идентични като структури на отношение между текст и авторски прочит и равнозначни като функция във формирането на емигрантския текст на Църнянски.

Сборникът „Итака и коментари“ насочва към нов прочит на „Лириката на Итака“. Първото издание скандализира читателското възприятие с оспорването и „поруговането“ на традиционните ценности, на националните култове и митове – на косовския мит, култа към юначеството и стоицизма, епическия дискурс. Във второто издание текстовете на авторския прочит и коментар нивелират първоначално заявената ругателска позиция и активират нови смислови акценти: Одисей, Итака, Сръбската диаспора. Авторефлексията експлицират съзнателния характер на съотнасянето на собствения текст с митологичния първообраз: „Троянските и микенските алюзии са умишлени. Поетът смята и днес „Одисеята“ за най-великата поема на човечеството, а ЗАВРЪЩАНЕТО ОТ ВОЙНА – за най-тъжното преживяване на човека“ (3).

Всички „големи“ теми на Църнянски водят началото си от мита за Одисей: човешкото лугане и странстване, преobraженията на личността и разрушената идентичност, невъзможността на завръщането в миналото. Митът за Одисей въплъщава единния смисъл на творчеството на Църнянски и внушава универсалните проекции на неговия опус. Конкретните художествени творби на Църнянски – „Лириката на Итака“, романите „Дневник на Черноевич“, „Преселения“ и „Преселения. Книга втора“, „Роман за Лондон“ могат да бъдат прочетени като текстово-варианти на универсалния инвариант, който акцентират отделни мотиви, образи или фигури на изгнаничеството в тяхната субективна авторска интерпретация. Същинският емигрантски текст протича в процеса на активното съотнасяне между мита, субективната поетическа визия и авторската рефлексия.

Субективната поетическа визия на Църнянски се разкрива в поемата „Суматра“, а авторското „Обяснение към Суматра“ експлицира същността на суматраизма като теория и като поетика. Същността на суматраизма може да бъде сведена до идеята за всеобщата свързаност, а присъщата му поетическа визия – до визията за космическото пространство като поприще на екстаза и единствено

(3) Църнянски, Милош. Итака и коментари. Б., 1959, с. 10.

убежище за човешката душа. Суматраизмът на Църнянски се родее както с Бодлеровите съответствия и със символистката трансцедентна представа за красотата, така и с екстатичното визионерство на немския експресионизъм, до който Църнянски е най-близък като светоусещане и като духовна нагласа. В историята на сръбската литература суматраизмът, наред с хипнизма на Раде Драинац и зенитизма на Любомир Милич моделираа нееднородната и многопластова структура на сръбския авангарден изказ. За нас суматраизмът на Църнянски има смисъла и значението на лична авторска митология, която се разгръща в система от автоцитати и автореминисценции и повтарящи се поетически принципи. Още през 30-те години Марко Ристич определя поетиката на суматраизма като поетика на „затворения кръг“. Тази фигура, експлицирана от Църнянски в романа „Преселения“ (1929), носи общия смисъл и общия принцип на суматраисткия модел на света – свят без граници и без обусловености, свят на универсиалната свързаности и на безграничната утеха, но и на универсалното безсмислие.

Отсъствието на смисъл и свързаност е знакът на изгнанието и другият член на дихотомията, в която протича емигрантският текст на Църнянски. Дихотомията на смисъла и безсмислието, на идентичността и разрушената идентичност, на континуитета и дисконтинуитета – феномен, емблематичен за балкано-славянското културно-историческо пространство. Двуетността на взаимноотричащите се и взаимнопроникващи се същности е начинът, по който се изписва опусът на Църнянски.

„Суматра“ и „Обяснение към „Суматра“ задават модела на поетиката на емигрантския текст на Църнянски. „Лириката на Итака“ и „Итака и коментари“ очертават модела на емигрантската тема като тема за изгнаническото светоусещане на личността и на нацията.

Итака и Суматра са основните топоси на емигрантския текст на Църнянски. Образът на Суматра възплъщава личната авторска митология, в рамките на която родният край е отъждествен с космическото пространство. Този образ възниква в опозиция на универсиалната символика на Итака като пространство на общност с колективното – с дома, с рода и с държавата. Последователно проведена в творчеството на Църнянски, опозицията между лично и колективно, индивидуално и универсиално е онази семантична свързаност, която обединява конкретните пространствени образи в единното пространство на емигрантския текст. Поемите „Страхливо“, „Сърбия“ и „Плач над Белград“ (създадена в Лондон, 1956) внушават още със заглавията си образа на родния край, а конкретната реализация на този образ съчетава, хармонично или полемично, реалиите и внушенията на Итака и Суматра. Тези образи функционират, от една страна, всеки със своя собствена семантика, но от друга – като взаимозаменяеми символи – проекции на една изначално амбивалентна концепция за роден край. Тази изначална амбивалентност в поемата „Плач над Белград“ е експлицирана и графически – чрез редуването на два типа шрифт.

Наречена от Църнянски „Моята лебедова песен“ (4), поемата за Белград може да бъде прочетена като един микромодел на неговия изгнанически текст, който протича като лугане, като несвързано изреждане и натрупване на имена – на градове, места и личности; текст, който се изписва чрез разноезичие, носещо едно послание: Нищо, Никъде и Нищета.

(4) Bunac, Vladimir. Dnevnik o Crnjanskom. B., 1982.

Дисконтинуитетът на личността и историята е една от обесивните теми на сръбската литература. Обвързвайки тази тема с емигрантския комплекс, Църнянски експлицира своето усещане за дисконтинуитета чрез своеобразна употреба на имената. Според Църнянски имената единствени носят паметта за миналото, но това са имена, откъснати от техните носители, имена, които нямат настояще. Името при Църнянски престава да бъде знак за легитимност и определена идентичност. Асоциациите, които то събужда, размиват границите на субекта и наслагват идентичности, фиктивни или реални, еднакво възможни и еднакво незавършени. Установеното битие е заменено с множество възможни битиета, установеният статус – от предполагаемия – на действителната историческа личност Чарноевич (патриархът, повел сърбите на преселение) или на „гражданина на света“ Чарноевич, които заявява себе си като суматраист в романа „Дневник на Чарноевич“...

В „Плач над Белград“ имената повтарят двуединното противопоставяне на същности, иницирано в противостоянето между Итака и Суматра. Представата за Суматра е въведена чрез автореминисценции, които разрушават конкретната географска семантика и внушават образа на Суматра в географските очертания на Париж, Китай, Испания. Тук образът на Суматра, който vyplъзва визията за космополиса, носи нови темпорални измерения – на миналото и на изгубената идентичност. Светът на настоящето е откровено отрицание на екстаза, хармонията и космическата синева на Суматра. На космическите символи е противопоставена символиката на отвъдното и на низшите митологични слоеве, а предчувствието за смъртта е гротескно, отправящо към средновековната макабрична поезия.

Семантиката и поетиката на средновековния плач, чрез която е изградена визията за изгнаничеството като съществуване в небитието, е в контрастна позиция с химничната възхвала на Белград. Белград е последното убежище на изгнаника, утеха в смъртта и пространство на възстановената идентичност. Образът на Белград се разгръща отново чрез семантичния потенциал на Суматра и суматраизма, но суматраистката визия вече е приземена и съпоставена с елементите на една нова за Църнянски образност, която има своите кореспонденции не само в пространството на Итака, но и в отхвърлената някога поетика на епичното.

Писана в изгнание, поемата „Плач над Белград“ е първият акт на приобщаване на Църнянски, първият му опит да помири субективното си усещане за чуждост с духовната принадлежност към една национална общност. Тази поема е симптоматична за интегративния потенциал на изгнаничеството като феномен, който поражда потребност от самосъзнаване в рамките на колективното.

Изгнаническият комплекс е в основата на концепцията на Църнянски за историята и на художествената му визия за националната съдба. Ключовото понятие и ключовият образ-символ, върху който се изгражда тази визия, е образът на преселенията. Символиката на този образ е многозначна: той експлицира симптома на насилията, което историята упражнява върху личността, отнемайки ѝ усещането за принадлежност и легитимност; разгръща драмата на пограничното съществуване, което във всеки момент заплашва да се превърне в изгнание; vyplъзва кризата на не-състоялата се идентичност и изгубената воля за национална интегрираност.

Моделът на идентичност в изгнаническият текст на Църнянски повтаря двойствената структура на неговите пространствени образи. Тази действителност на персоналната и националната идентичност е експлицирана чрез образа на Русия, кой-

то възплъщава и понятието за чужбина, и представата за утробата, за славянското праначало. Образът на Русия е изграден чрез поетиката на суматраизма и носи измеренията на родното пространство – убежище и утеха за човешката душа. Но суматраистката образност е само един от компонентите, които моделират темата за Русия. Конкретните пластове на изображението и интерпретацията в романа „Преселения. Книга втора“ развенчават славянския мит за Русия. Използвайки похватите и на документалното повествование, Църнянски успява да пресъздаде действителната мотивация и действителните измерения на историческата роля на Русия, която изненадващо се доближава, на определено ниво на абстракцията, до ролята и мотивацията на „просветената монархия“ Австро-Унгария. В опозиция на този демистифициран образ на Русия Църнянски въвежда ново митологично пространство – пространството на Хиперборея. Противостоянето между тези два образа е едно от поредните превъплъщения на символически устойчивата опозиция между Итака и Суматра, която побира в себе си и опозицията между модели на идентичност – между идентичността като детерминанта и идентичността като избор.

Чрез „Преселения. Книга втора“ емигрантският текст на Църнянски се осъществява и като сакрален текст. Тази функция на текста възниква в процеса на съпоставянето и обединяването на двата универсални модела на изгнаничеството – античния и библейския еврейски модел. Единството на двата модела имплицитно се съдържа в основната конфигурация в емигрантския текст на Църнянски – войната и изгнанието. Отъждествявайки фигурата на войника с фигурата на изгнаника, Църнянски внушава и своята визия за народа – чужденец и изселник, винаги и навсякъде чужд и неспособен да се приобщи.

Потребността на сръбското културно пространство от една подобна визия за националната съдба се разкрива в процеса на рецепцията, в който конкретизацията на романа „Преселения“ като „Сръбска Одисея“ надхвърля границите на литературно-критическото пространство и битува като метафора на националната съдба.

Синтез и сума на темите, образите и мотивите на изгнаническият текст на Църнянски е последният му роман – „Роман за Лондон“ (1971), получил Нинова награда за същата година. Първият вариант на романа е писан на английски език; покъсно Църнянски се отказва от намерението си да публикува този вариант и пише романа отново, този път на родния си език. Биографите на Църнянски твърдят, че той умишлено е унищожил своя чуждоезичен ръкопис. Този жест на писателя в изгнание изглежда символичен, защото смисълът, който носи – на неосъществения изказ и несъстоялото се общуване, повтаря посланието на романия текст – невъзможността да изживееш собствения си живот чрез езика на другия.

„Роман за Лондон“ въвежда нови аспекти на емигрантския текст на Църнянски. Текстовете, които формират емигрантския текст до появата на „Роман за Лондон“, моделират изгнанието като феномен на пространството и внушават визия за изгнанието като историческа и „географска“ съдба. „Роман за Лондон“ моделира изгнаническият феномен като езиков феномен и внушава драмата на изгнанието като драма на съществуването в езика.

Преведен или наново изписан на роден език, романият текст остава белязан от езика на другия в несигурната реч на изгнаника, която напразно се стреми да прозвучи като изповед; в напрежението между спомена за своя език и усещането за чуждия, който натрапва своето присъствие.

Разноезичието е едно от лицата на изгнаническата реч. Другото лице е безмълвието. В „Плач над Белград“ разноезичието е стилистичен вариант. В „Роман за Лондон“ разноезичието е изведено до принцип на персоналната структура. Родният език носи сломена за миналото, за корена и общността, но разхвърляни в потока на чуждоезичната реч, родните слова „прекъсват“ текста и провокират общуването. Съположените разноезични еквиваленти, самодостатъчни в своята взаимна заменяемост, откъсват словото от личността и провокират безсмислие.

Чрез разноезичието Църнянски създава фигурата на абсолютното изгнание – изгнанието от езика – и осмисля изгнаничеството като екзистенциална категория.

„Роман за Лондон“ варира мотивите и темите на изгнанието, но представя нов изказ на емигрантския текст на Църнянски. Въведена е нова конфигурация на образа на изгнаника – героят има статус на „разселено лице“ – статус на абсолютното обезличаване, който кореспондира със символиката на новия пространствен образ-образа на космополитния град Лондон. Образът на Лондон рязко се разграничава от символиката и структурата на топосите на емигрантския текст на Църнянски. Значенията, които той внушава, идват от семантиката на моделното урбанистично пространство, което носи в себе си проекциите на затвора и лудницата, на подземие и мравуняка.

Видян в контекста на опуса, „Роман за Лондон“ функционира като текст – превод на емигрантския текст на Църнянски от езика на личната митология на езика на интелектуално-аналитичната рефлексия. В емигрантския текст на Църнянски изгнаническите мотиви, водещи своето начало от универсалните митове, са вторично митологизирани и трансформирани в съответствие със суматраизма на Църнянски. В последния роман на Църнянски, завършващ неговия емигрантски текст, тези мотиви и образи са лишени от поетичен контекст, оголена е и лишена от утеха съдбата на изгнаника.

Емигрантската съдба на Милош Църнянски поставя един любопитен въпрос: Защо Църнянски остава толкова дълго в Лондон, след като още през 50-те години Моша Пияде го кани да се завърне? Защо избира съдбата на изгнаника? След като отново е приет от своите, търсен е и толериран? Твърде силно се страхува от завръщането. Обвиняван е в национализъм и е изповядвал национализъм – открито и демонстративно, особено активно през 30-те години, когато издава своя вестник „Jede“. По-късно, в разговор с Анджелко Вулетич, Църнянски споделя: „Любовта към своето – като последица от моето раждане на северната, крайна граница... Това имаше за последица подчертано усещане за национализъм“ (5). Можем да се доверим на това откровение на Църнянски. Отчасти. Защото подчертаният национализъм е маската на една драматична раздвоеност на усещането за принадлежност и идентичност.

Роден в Чонгач (Унгария), Църнянски прекарва детството си в Темишвар – градът на Сръбската диаспора. Завършва един от най-елитните католически лицеи, но копнее за Белград и Сърбия. Преселва се в Сърбия, но започва литературния си път с поругаване на сръбските национални култове, с отхвърляне на сръбския епически манталитет и на националната етика на страданието.

(5) Popovic, Radovan. *Zivot Milosa Crnjanskog*, c.227.

В Темишвар Църнянски се чувства сърбин. В Белград той никога не успява да се приобщи и настойчиво заема поза на отхвърлен и различен – в полемиките с Марко Цар, с „Нолит“, с Милан Богданович, с Марко Ристич. Конфликтното присъствие на Църнянски в Белград издава една различна духовна и интелектуална нагласа, формирана под силното влияние на средноевропейските културни традиции. Австрославизмът и сръбският национализъм са двата полюса на светоусещането на Милош Църнянски. Решението, което открива Църнянски, е в изгнаническия начин на съществуване. Чрез изгнаничеството Църнянски примирява полюсите на своето драматично раздвоено светоусещане и търси идентичност в образа на абсолютния чужденец, чиято родина е възможният свят на Суматра.

Случаят „Църнянски“ е изключителен и същевременно типологичен за модела на емигрантството в сръбското културно пространство.

Изключителен, защото Църнянски е един от малкото сръбски писатели, които изживяват една толкова дълга и действителна емигрантска съдба.

Типологичен, защото феноменът на другостта – на социокултурната, регионалната или религиозна идентичност, е трагичният знак на югославското публично пространство. Драматичната историческа съдба на концепцията за югославизма и полюсните позиции на термина „югославски“ в ценностен план са симптоматични за напрегнатото търсене на модели на идентичност и принадлежност и за периодически възобновяващата се криза на интеграцията, които пораждат един типично сръбски – „преселнически“ или „бежански“ дискурс.

На 25 януари 1992 г. повече от стотина интелектуалци от Белград организират Кръжока на белградските интелектуалци. Този кръжок възниква в опозиция на официалната политика на Белград, на бившите дисиденти и преди всичко – в опозиция на културната стратегия на национализма.

Войната, Сръбският въпрос и Преселенията са темите на техните текстове, публикувани в парижкото списание „Les Temps Modernes“. Текстовете на тези нови сръбски дисиденти отправат към емигрантския текст на Милош Църнянски. И към неговото послание като към единствена утеха: „ИМА ПРЕСЕЛЕНИЯ“.

СМЪРТ НЯМА!